

**Spáč, Peter: Priama a zastupiteľská demokracia
na Slovensku. Volebné reformy a referendá po roku 1989.
Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2010,
278 strán, ISBN: 978-80-7325-238-0.**

Juraj Marušiak¹

Doterajšia politologická produkcia, týkajúca sa Slovenska a jeho vývoja po roku 1989, sa zameriavala predovšetkým na problematiku vývoja politického režimu, resp. politickej kultúry, resp. sociológiu politického správania obyvateľstva. Bolo to ovplyvnené politickým konfliktom, charakterizovaným ako „spor o podobu režimu,“ ktorý polarizoval slovenskú spoločnosť v 90. rokoch 20. storočia a do značnej miery prekryval aj ostatné konfliktné línie. Zameranie na problematiku sociológie slovenskej politiky, resp. politickej kultúry prevládalo aj v monografických spracovaniach na Slovensku (predovšetkým práce z produkcie Inštitútu pre verejné otázky), ale aj v Českej republike, ako napr. v prípade práce Lubomíra Kopečka *Demokracie, diktatury a politické stranictví na Slovensku*.

Práca Petra Spáča, ktorá vznikla v rámci Inštitútu pre porovnávací politologický výskum (ISPO) patrí spoločne s monografiou Lubomíra Kopečka *Politické strany na Slovensku 1989 až 2006* medzi prvé monografie, ktoré vychádzajú z inštitucionalistického prístupu. Možno konštatovať, že prostredie Fakulty sociálnych štúdií Masarykovej univerzity v Brne z hľadiska monografického spracovania problematiky slovenskej politiky po roku 1989 v mnohých smeroch nahrádza politologické pracoviská na Slovensku.

Publikácia Petra Spáča je kvalitná a mimoriadne potrebná publikácia, ktorá má charakter prípadovej štúdie. Prináša hĺbkovú analýzu volebných pravidiel v SR pre voľby do NR SR a v prípade referenda, ktoré patria medzi kľúčové inštitúty politickej participácie v SR. Predkladaná monografia však nie je prvou prácou, ktorá sa zaoberá problematikou inštitucionálnych mechanizmov politickej súťaže v SR. Popri prácach IVO, ktorý autor spomína v úvode, podobné monografické spracovanie volebných pravidiel v SR bolo vypracované v rámci Ústavu politických vied SAV (Kubín, Velšic 1998). Z tohto hľadiska je prekvapujúce, že autor

---

¹ Kontakt: Ústav politických vied Slovenskej akadémie vied, Klemensova 19, 813 64 Bratislava; e-mail: polimars@savba.sk.

túto prácu spomína iba okrajovo, čo však je zrejme aj dôsledok pomerne slabej úrovne komunikácie medzi slovenskými a českými (nielen) politologickými pracovníkmi v období 90. rokov, v dôsledku čoho uvedená práca neprenikla do povedomia českej odbornej verejnosti. Na rozdiel od Petra Spáča však jej autori volia skôr sociologický prístup a analyzujú vývojové tendencie politickej kultúry v SR a aj napriek názvu inštitucionálnym aspektom volebných pravidiel v SR venujú pozornosť až v druhom slede. Aj napriek odlišným prístupom v oboch knihách by však Spáčov kvalitný text diskusia s prácou Kubína a Velšica určite oživila.

Ťažisko práce je na voľbách prvého rádu, t.j. na voľbách do NR SR a na analýze inštitúcie referenda, aj keď by bolo určite zaujímavé porovnať systém volieb do NR SR s voľbami do Európskeho parlamentu, keďže tieto voľby prebiehajú podľa podobných pravidiel a v oboch prípadoch sa jedná o parlamentné voľby, aj keď samozrejme voľby do EP prebiehajú na nadnárodnej úrovni.

V prvej časti práce autor podáva v komparatívnej perspektíve prehľad volebných systémov (s. 15-43), ktorý predstavuje teoretický rámec celej publikácie. Prehľad je spracovaný s ohľadom na kontext problematiky Slovenska. Hoci sa autor detailne zaoberá možnými modifikáciami systémov pomerného zastúpenia i väčšinových a zmiešaných systémov, z textu nie je zrejmé, prečo sa nezaobera problematikou semiproporčných systémov, hoci medzi ne zaraďuje napr. volebné systémy používané pri voľbách do orgánov samosprávy obcí a vyšších územných celkov v SR. Z jednoduchého konštatovania v poznámke č. 9 na s. 18 to čitateľovi nie je zrejmé.

V ďalších častiach autor prináša historický exkurz do vývoja slovenského volebného systému (s. 43-49) a analýzu súčasnej podoby volebného systému v SR (s. 50-84). Autor naznačuje hlavné trendy v pomerných volebných systémoch, ktoré smerujú k eliminácii prílišnej fragmentácie parlamentov v tých štátoch, ktoré využívajú čisto pomerné systémy. Ak však autor spomína „strategické“ hlasovanie v prípade väčšinových volebných systémov (s. 44), nazdávam sa, že podobný fenomén funguje v dôsledku zavedenia volebných klauzúl (prahov) aj v prípade pomerných volebných systémov, keď voliči rezignujú na podporu zoskupení, ktorých vstup do parlamentu je otáznym vzhľadom na výšku preferencií. Táto tendencia narastá s mierou polarizácie spoločnosti. Preto možno so Sartorihho tézou o „úprimnom hlasovaní“ v prípade systému pomerného zastúpenia polemizovať. Orientácia na „strategické hlasovanie“ sa v slovenskej spoločnosti v plnom rozsahu prejavila napr. počas volieb do NR SR v roku 1998, nielen počas samotného volebného aktu, ale už počas zostavovania kandidátskych listín a vytvárania volebných strán Slovenskej demokratickej koalície, resp. Strany maďarskej koalície.

V prípade parlamentných volieb v roku 1990 a 1992 by sa však mal venovať nielen voľbám do Slovenskej národnej rady, ale aj voľbám do Federálneho zhromaždenia, nakoľko rovnako išlo o parlamentné voľby, ktoré sa realizovali podľa podobných pravidiel, aj keď s určitými modifikáciami. Ich relevancia v danom období bola prinajmenšom rovnaká ako v prípade SNR. Dokonca si dovoľím vysloviť domnienku, že v roku 1990 voľby do FZ boli vnímané slovenskými politickými elitami dokonca ako podstatne dôležitejšie, čo by mohlo potvrdzovať napr. aj porovnanie výberu kandidátov do jednotlivých snemovní.

Taktiež by bolo vhodné venovať väčšiu pozornosť rozličným spôsobom deľby mandátov, keďže na ďalších miestach autor analyzuje možnosti ich uplatnenia v prípade modifikácie volebného systému v parlamentných voľbách, pretože pomerne detailne analyzuje iné otázky volebných pravidiel, napr. typy volebných klauzúl ako minimálneho volebného prahu pre vstup do parlamentu alebo typy kandidátnych listín.

Pri analýze súčasného volebného systému v SR autor nastoľuje otázku, do akej miery súčasný volebný systém v SR potrebuje zmenu, a zároveň sa zamýšľa nad tým, čo by takáto zmena priniesla. Podľa neho súčasný volebný systém vďaka svojej vysokej proporcionalite neznevýhodňuje žiadnu z potenciálnych parlamentných strán (s. 83), pričom na rozdiel napr. od Českej republiky je index deformácie (nesúlady medzi volebnými výsledkami a podielom mandátov) takmer rovnaký v prípade veľkých aj malých strán. Zmena volebných pravidiel teda podľa autora nie je akútna z dôvodu nefunkčnosti systému alebo z produkcie silných negatívnych efektov (s. 84).

Najzaujímavejšia je štvrtá časť monografie, v ktorej sa autor zamýšľa nad dôsledkami eventuálnych zmien volebného systému v SR na vývoj politického a stranického systému. Ako analytická diskusia predstavuje vrchol celej publikácie. Opätovne však nie je zrejmé, prečo v tejto súvislosti autor neuvažuje aj o možnom uplatnení semiproporčného systému. Z analýzy volebného správania občanov SR vyplýva, že z prípadného zavedenia väčšinového volebného systému by v prvom rade profitovali veľké politické strany, t.j. v súčasnosti najmä Smer – sociálna demokracia. Autor zároveň spochybňuje tézu, ktorú spomedzi slovenských politológov obhajuje napr. Marcela Gbúrová, podľa ktorej sa možnosti systému pomerného zastúpenia vyčerpali a väčšinový systém by posilnil šance nezávislých kandidátov (Gbúrová 2010). Zároveň autor poukazuje na paradox, ktorý vyplýva z vysokej frekvencie antistranického diskurzu v slovenskej spoločnosti a v médiách, v dôsledku ktorej sa prostredníctvom požiadavky na zavedenie väčšinového systému snažia o svoje zviditeľnenie neraz také politické sily, ktoré by v takomto prípade mali iba minimálne šance na získanie parlamentného zastúpenia. Ďalším

dôležitým momentom, na ktorý autor poukazuje, je skutočnosť, že na zmenu volebných pravidiel, vrátane základných princípov, t.j. charakteru volebného systému, nie je potrebný širší spoločenský konsenzus, napr. v podobe ústavnej väčšiny, na rozdiel od Českej republiky, kde je systém pomerného zastúpenia v Poslaneckej snemovni Parlamentu ČR garantovaný ústavou (s. 87). Z autorovho konštatovania následne vyplýva, že situácia, keď parlamentná väčšina v roku 1998 konfrontačným spôsobom prijala volebnú reformu s neskrývanými zámermi znevýhodniť politických protivníkov, sa môže zopakovať.

V súvislosti s úvahami o vhodnosti zmeny volebného systému podľa P. Spáča neexistuje univerzálne pravidlo, za akých okolností by sa systém mal meniť. Autor vychádza najmä z modelu K. Benoita, zohľadňujúceho v prvom rade pozície aktérov, t.j. politických strán ako subjektov schopných zhodnotiť svoju pozíciu v rámci aktuálneho voleného systému v prípade jeho potenciálnych zmien (s. 157). Na základe uvedeného modelu dospieva k záverom, že na zásadnú zmenu v súčasnosti nie je dostatočná vôľa v prostredí slovenských politických strán. Dospieva teda k podobnému záveru ako E. Kubín a M. Velšic, ktorí tvrdia, že otázka voľby volebného systému a následnej legislatívnej úpravy volebných pravidiel bude „v sebe vždy obsahovať politický rozmer vnášaný predovšetkým z prostredia politických strán“ a teda umožňuje „politické inžinierstvo“ (Kubín, Velšic 1998: 31). Na základe simulácie zisku poslaneckých mandátov pri zmene volebného systému (zavedenie väčšinového systému, resp. zvýšenie počtu volebných obvodov) P. Spáč konštatuje, že pre dosiahnutie zásadne odlišných účinkov volebného systému do NR SR nie je potrebná zmena základnej logiky systému, ale stačí modifikácia veľkosti obvodov, metódy prepočtu hlasov a výšky klauzuly. Zároveň sa však skepticky stavia k uskutočniteľnosti zmien, ktoré by mali zásadné dôsledky na charakter volebného systému vzhľadom na postoje politických strán v SR (s. 163).

V prípade analýzy možných dôsledkov zavedenia väčšinového systému v SR je podľa môjho názoru nevyhnutné vziať do úvahy fakt, že by to zásadne ovplyvnilo spôsob výberu kandidátov na poslancov v samotných politických stranách a celkovo vnútorné usporiadanie strán, ktoré by sa nemohli orientovať (iba) na charizmatických lídrov v centrálach. To by následne mohlo ovplyvniť výsledok volieb v daných volebných obvodoch, aj keď možno súhlasiť s názorom, že konfliktné línie na Slovensku sú v súčasnosti relatívne stabilizované. Samozrejme, možno uvažovať aj o tom, akým spôsobom by sa v prípade vytvorenia väčšinového volebného systému slovenská spoločnosť polarizovala a aké segmenty obyvateľstva by sa ocitli bez parlamentného zastúpenia, resp. ako by menšinové segmenty mohli vplývať na politické správanie dominantných subjektov. Zmena volebného systému pri zvýšení počtu volebných

obvodov by však zrejme ovplyvnila aj rozhodovacie mechanizmy a tvorbu personálnej politiky v politických stranách, pretože by v nich posilnila princíp súťaživosti. P. Spáč sa však na rozdiel od E. Kubína a M. Velšica (Kubín, Velšic 1998: 103) nezamýšľa nad tým, ako by zmena volebného systému ovplyvňovala charakter politickej kultúry v SR alebo vzťahy medzi konfliktnými líniami v spoločnosti a podobou volebného systému a ako by ovplyvnila napr. aj proces personifikácie politiky. Súčasný systém, ktorý sa uplatňuje po roku 1998, totiž spôsobuje, že strany, ktoré nedisponujú charizmatickým lídrom a centralizovanou štruktúrou, fakticky nemajú šancu uplatniť sa medzi najsilnejšími zoskupeniami. Pri úvahách o potenciálnych modeloch členenia SR na viacero volebných obvodov, ktorých hranice by kopírovali existujúce okresy, resp. kraje, by sa predstavitelia maďarskej menšiny mohli sťažovať na elementy gerrymanderingu, keďže administratívne štruktúry boli vytvárané neraz aj úmyselne so zámerom oslabiť vplyv maďarskej menšiny v nich.

Druhá časť práce, ktorá by mohla svojím rozsahom a zvolenou metodológiou predstavovať samostatnú monografiu, je venovaná problematike inštitútu referenda ako nástroja priamej demokracie. Autor analyzuje fungovanie inštitútu referenda v Európe i na Slovensku v kontexte slovenskej, resp. československej politickej tradície i súčasnej právnej úpravy. Osobitnú pozornosť venuje jednotlivým referendám uskutočneným v SR po roku 1993, pričom si všima okolnosti ich iniciácie, samotný priebeh a napokon zhodnocuje ich výsledky. V závere druhej časti (s. 254-261) sa autor pokúša analyzovať, prečo spomedzi siedmich realizovaných referend bolo úspešné iba jedno. Podľa neho možnosti a aplikáciu referenda v podmienkach SR významne určuje legislatívna úprava, pričom všetky doterajšie referendá mali fakultatívny charakter. Nazdáva sa, že jednou z príčin neúspechov referend je vysoké kvórum účasti 50 % oprávnených voličov, absencia tradície ľudového hlasovania pred rokom 1989, diskreditácia inštitútu referenda napr. v kontexte jeho zmarenia v roku 1997. Poukazuje aj na prepojenosť referenda so straníckym prostredím pri nízkej účasti občianskej spoločnosti. V tejto súvislosti možno vysloviť názor, že práve úloha straníckeho faktora predstavuje ďalší významný faktor neúspešnosti jednotlivých referend. Ak je pre platnosť referenda potrebná účasť viac než 50 % oprávnených voličov, pričom žiadna politická strana zatiaľ nedokázala získať takýto počet voličov, v tom prípade sa bojkot referenda stáva nástrojom súperenia politických strán. Pre platnosť referenda a teda aj pre schválenie nastolenej otázky je potrebný širší spoločenský konsenzus, presahujúci možnosti jednotlivých politických strán, ktorý bol dosiahnutý jedine v prípade hlasovania o vstupe SR do Európskej únie v roku 2003. V podmienkach extrémneho pluralizmu a zároveň vysokej miery polarizácie slovenskej spoločnosti teda možno súhlasiť

s P. Spáčom, keď konštatuje, že referendum v SR plní predovšetkým mobilizačnú funkciu. K jeho názoru, že samotný mobilizačný potenciál referenda je dôležitejší ako znenie otázok (s. 262), možno dodať, že je dokonca dôležitejší ako výsledok či platnosť referenda. Pre posilnenie významu referenda ako nástroja priamej demokracie navrhuje predĺženie súčasnej trojročnej lehoty na zvrátenie výsledku referenda, ktorá podľa autora iba potvrdzuje prevahu reprezentatívnej demokracie nad priamou (s. 190), na obdobie minimálne štyroch rokov, ktoré by zodpovedalo dĺžke volebného obdobia NR SR. Ďalej navrhuje prehodnotenie súčasného 50% kvóra, ktoré by malo byť spojené aj s prijatím opatrení, ktoré by zabránili jeho „zneužitiu“ na úzke politické ciele, ako sa to podľa autora stalo v roku 1997 („zmarené referendum“) alebo v roku 2004, keď išlo o prípadné skrátenie funkčného obdobia NR SR (s. 259). V prípade takéhoto konštatovania by sa však žiadalo dodať, o aké oparenia by malo ísť. Navyše, s výnimkou referenda z roku 2003 fakticky všetky hlasovania sledovali úzke stranické ciele a teda boli „zneužitú“, hoci možno akceptovať, že hlasovanie o predčasných parlamentných voľbách predstavuje neštandardný a nesystémový prvok, vhodný azda jedine v takých krízových situáciách, akým je napr. ohrozenie teritoriálnej integrity štátu, resp. jeho nezávislosti.

V kapitole 7.2 by sa žiadala väčšia pozornosť problematike záväznosti referenda, nakoľko práve v súvislosti s posledným referendom v roku 2010 bola táto téma diskutovaná v politologickom i právnickom prostredí (s. 189), autor mohol aspoň priblížiť priebeh tejto diskusie argumenty jej účastníkov, keďže táto otázka má zásadný vplyv na vážnosť inštitúcie referenda v očiach voličov.

Možno polemizovať aj s niektorými formuláciami, ktoré autor používa vo svojej inak mimoriadne podnetnej práci. Tak napr. v časti 4.1 tvrdí, že väčšinový systém sa na Slovensku uplatňuje iba v situáciách, pri ktorých „sa rozhoduje o udelení jediného mandátu, konkrétne pri voľbe starostu (primátora), predsedu Vyššieho územného celku alebo prezidenta SR. V prípade volieb viacpočetných orgánov sa tak väčšinový systém na Slovensku neuplatňuje“ (s. 88). Na druhej strane viacerí autori, ako napr. Peter Horváth (2004: 6) alebo Radoslav Štefančík (Štefančík 2005: 2), volebný systém pri voľbách do miestnych (obecných) zastupiteľstiev, resp. zastupiteľstiev vyšších územných celkov (resp. samosprávnych krajov) nedefinujú ako semiproporčný, ale ako väčšinový (systém relatívnej väčšiny). Aj napriek tomu, že volebné obvody majú viacmandátový charakter, voliči hlasujú o konkrétnych kandidátoch ako jednotlivcoch, nie o kandidátskych listinách, pričom poslanecké mandáty získavajú iba kandidáti s najvyšším počtom hlasov.

Ak autor tvrdí, že heterogenita HZDS a orientácia SNS na národnoštátne otázky prispeli k lepšej pozícii ľavice v radoch protestného voličstva (s. 192), možno namietat, že práve spomínaná heterogenita HZDS a nezavršený proces národnej konsolidácie a budovania národnej štátnosti spôsobil, že na rozdiel do Poľska a Maďarska postkomunistická ľavica nezohrávala významnejšiu rolu a ani tento potenciál nemala, keďže protestný (ideologicky heterogénny) elektorát a významnú časť niekdajšej komunistickej hospodárskej nomenklatúry oslovilo HZDS.

Keďže autorovi sa podarilo spracovať referendum, iniciované stranou Sloboda a solidarita v septembri 2010, mohol sa v úvode alebo v záverečnej časti knihy dotknúť aj diskusie, týkajúcej sa prijatia tzv. volebného kódexu, ktorý by definoval niektoré spoločné pravidlá pre všetky typy volieb (napr. v otázke volebnej kampane a volebného moratória, účasti občanov SR žijúcich v zahraničí apod.), resp. referendum konaných v SR a umožnil zjednotenie používanej terminológie, hoci jeho príprava bola avizovaná už v programovom vyhlásení vlády Ivety Radičovej z augusta 2010 (Vláda SR 2010: 48). V knihe, žiaľ, chýba menný register, resp. register pojmov, čo je však problémom nielen tejto, ale aj iných kvalitných vedeckých publikácií.

V práci P. Spáča, na rozdiel od práce L. Kubína a M. Veľšica, absentuje normatívny prístup. Otázka volebných pravidiel sa nespája s diskusiou o charaktere politického režimu alebo s typom demokracie, ako to robia spomínaní dvaja autori (Kubín, Veľšic 1998: 89-90, 93-104). Hoci volebné pravidlá zohrávajú pri formovaní politickej kultúry zásadnú rolu, prístup zvolený P. Spáčom potvrdzuje, že slovenská spoločnosť po roku 1989 dospela do štádia konsolidovanej demokracie a otázka stability demokratického režimu už nepredstavuje kľúčový problém slovenskej politiky.

Na druhej strane – aj samotná diskusia o reformách volebných pravidiel sa posúva iným smerom. Po tom, ako sa zásadné otázky inštitucionálnych zmien dostali do úzadia, keďže pre odpor elít politických strán sa napr. zmena počtu volebných obvodov ukázala ako dlhodobu nepriechnú, sa pozornosť verejného diskurzu sústredila na také aspekty volebnej legislatívy, ktoré sa týkajú férovosti súťaže. Diskusie sa teda sústreďujú na spôsob vedenia volebnej kampane, jej trvania, zrušenia alebo absencie moratória, priestoru v súkromných a verejnoprávných médiách pre kandidujúce subjekty, financovania volebnej kampane, ako aj na otázku samotnej účasti politických subjektov na volebnej súťaži, napr. v súvislosti s volebnými kauciami alebo so sprísnením podmienok pre registráciu nových politických strán.

Tematický záber Spáčovej knihy sa týka priamej a zastupiteľskej demokracie v podmienkach Slovenska. V súvislosti s komunálnymi voľbami v roku 2010 však už aj na Slovensku ožila diskusia o ďalšej dimenzii demokracie – o problematike participatívnej

demokracie. Nový primátor Bratislavy Milan Ftáčnik inicioval začiatok pilotného projektu, v rámci ktorého sa od septembra 2011 budú na tvorbe časti mestského rozpočtu podieľať aj občania, podobne ako napr. v Lisabone, Seville, Bonne, Hamburgu, Paríži, v Brazílii napr. v Porto Allegre (Sme.sk 2011; Utopia 2011). Nová publikácia týkajúca sa foriem účasti občanov na rozhodovaní o veciach verejných už bude musieť venovať pozornosť aj takýmto aspektom.

Publikácia P. Spáča je mimoriadne kvalitná, podáva skutočne hĺbkovú analýzu problematiky parlamentných volieb a referenda v SR a závery prezentované autorom sú podložené fundovaným výskumom, znalosťou faktografie a pramenných materiálov, ako aj nevyhnutných teoretických poznatkov. Preto ju jednoznačne odporúčam ako zatiaľ najkomplexnejšiu prácu, týkajúcu sa problematiky volebných pravidiel v SR.

Literatúra

- Gbúrová, M. (2010): Pomerný či väčšinový?, *Nové slovo*, 15. 01. 2010, on-line text <http://www.noveslovo.sk/c/10514/Pomerny_ci_vacsinovy_>. [cit. 01. 09. 2011]
- Horváth, P. (2004): Voľby a volebné systémy, *Slovenská politologická revue*, roč. 2004, č. 4, on-line text <<http://www.ucm.sk/revue/2004/4/horvath.pdf>>. [cit. 01. 09. 2011]
- Kopeček, L. (2006): *Demokracie, diktatury a politické stranictví na Slovensku*, Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Kopeček, L. (2007): *Politické strany na Slovensku 1989 až 2006*, Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Kubín, E. – Veliš, M. (1998): *Slovensko a jeho volebné pravidlá*, Bratislava, VEDA – vydavateľstvo SAV.
- Sme.sk (2011): O peniazoch z rozpočtu budú rozhodovať aj Bratislavčania, *Sme.sk*, 22. 07. 2011, on-line text <<http://bratislava.sme.sk/c/5987861/o-peniazoch-z-rozpocet-budu-rozhodovat-aj-bratislavcania.html>>. [cit. 01. 09. 2011]
- Štefánčík, R. (2005): Väčšinový volebný systém na Slovensku, *Slovenská politologická revue*, roč. 2005, č. 4, on-line text <<http://www.ucm.sk/revue/2005/4/stefancik.pdf>>. [cit. 01. 09. 2011]
- Utopia (2011): *Participatívny rozpočet pre Bratislavu: Záznam z tlačovej konferencie*, Občianske združenie Utópia, 25. 07. 2011, on-line video-prezentácia <http://utopia.sk/liferay/article/-/journal_content/56_INSTANCE_b8AZ/16892/289736>. [cit. 01. 09. 2011]
- Vláda SR (2010): *Občianska zodpovednosť a spolupráca. Programové vyhlásenie vlády Slovenskej republiky na obdobie rokov 2010–2014*, Bratislava, Úrad vlády SR, august 2010, on-line text <http://vlada.gov.sk/data/files/18_programove-vyhlasenie-2010.pdf>. [cit. 01. 09. 2011]